

Hobbes' legitimering van overheidsmacht

Een filosofische beschouwing van Hobbes' politieke filosofie in relatie tot het geweldsmonopolie

Naam: P. van Vliet

Studentnummer: 3534588

Niveau: 3

Datum: 28 juni 2013

Cursus: Bachelorscriptie Wijsbegeerte

Cursuscode: WY3V12012

Scriptiebegeleider: J.M.G. Vorstenbosch

Aantal woorden: 6026

Hobbes' legitimering van overheidsmacht

Inleiding

Het fenomeen geweld neemt een bijzondere positie in binnen de samenleving en haar politieke ordening. Geweld was en is heden ten dage aan de orde van de dag. Wanneer je de krant open slaat word je geconfronteerd met verschillende uitingsvormen van geweld. Of het nu oorlogen zijn, vormen van zinloos geweld of overheidsgeweld, geweld is iets van alle tijd.

In deze scriptie sta ik stil bij overheidsgeweld. Ik ben ruim 12 jaar werkzaam bij de politie. Deze overheidsinstantie heeft het legitieme geweldsmonopolie in de Nederlandse samenleving. Als politieagent word ik met regelmaat geconfronteerd met geweld. Ik ben regelmatig in situaties terecht gekomen waar ik geweld moest gebruiken tegen anderen. Hoewel het onderdeel is van mijn werk, is het voor mij duidelijk dat het gebruik van geweld niet iets is wat vanzelfsprekend toegepast mag worden. Er moet in iedere afzonderlijke situatie een goede reden voor zijn. Die reden of rechtvaardiging moet ook tegenover anderen naar voren gebracht kunnen worden, als een voldoende rechtvaardiging, en daarvoor zijn criteria en misschien ook een fundamentele gedachtevorming over geweldsgebruik door de overheid nodig. Het is niet voldoende om te stellen dat het geweldsmonopolie een belangrijk onderdeel is van de instandhouding van de rechtsstaat. De vraag is waardoor dit geweldsmonopolie in fundamentele zin wordt gerechtvaardigd en vervolgens hoe uit die rechtvaardiging criteria of grenzen kunnen worden afgeleid die het gebruik ervan bewaken.

In deze scriptie staat het alleenrecht van de overheid om geweld te gebruiken centraal. Vanuit een historisch filosofisch perspectief onderzoek ik de legitimering van dit alleenrecht. Het zou te ver voeren om daarvoor alle mogelijke legitimeringen te onderzoeken. Ik heb me geconcentreerd op die welke te vinden is in het werk van de Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679), die algemeen beschouwd wordt als één van de grondleggers van de moderne politieke filosofie en in wiens politieke filosofie de veiligheid van de burgers en het thema van het geweld een centrale rol spelen.

Er zijn situaties denkbaar waarin de overheid niet de veiligheid, cq het overleven, van de individuele burger kan beschermen. Een situatie waarin de aanranding van de lichamelijke integriteit van die burger zo groot is, dat deze, door die omstandigheden, genoodzaakt kan zijn om geweld te gebruiken tegen een andere burger, danwel door zich met geweld te verzetten tegen de heersende macht. We zien in toenemende mate goedkeurende reacties uit de samenleving op voorbeelden van eigenrichting en een toename van maatschappelijke discussie over dit onderwerp. Een voorbeeld hiervan betreft de 'Aanwijzing

handelwijze bij beroep op noodweer' uit 2010.¹ Deze aanwijzing bevat een richtlijn hoe politie en Openbaar Ministerie om dienen te gaan met verdachten die een strafbaar feit hebben gepleegd ter noodzakelijke verdediging van hun eigen rechten. Mede vanuit dit perspectief behandel ik in deze scriptie ook de uitzondering op het geweldsmonopolie in de vorm van eigenrichting. Hiermee beoog ik de algemene legitimering van Hobbes over het geweldsmonopolie te verhelderen.

In deze scriptie staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

"Wat is het politiek filosofisch fundament waarop Thomas Hobbes het geweldsmonopolie, evenals de uitzonderingen op dit alleenrecht op het gebruik van geweld door de staat, legitimeert en wat is de actuele betekenis en kritische houdbaarheid van deze legitimatie?"

Ik begin de scriptie met een afbakende analyse van geweld, evenals de verwijzing naar de binnenlandse sfeer en de uitvoerende macht van het geweldsmonopolie. Ik gebruik hier grotendeels de filosofische standpunten van Hans Achterhuis in zijn boek "Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht."² en de definiëring van politiegeweld door de Nederlandse overheid. Vervolgens behandel ik, gezien vanuit een historische context, de legitimeringstheorie van Thomas Hobbes en zijn opvatting over eigenrichting. Ik sluit mijn scriptie af met een conclusie waarin ik een oordeel geef van de houdbaarheid en actualiteit van de legitimeringstheorie van Thomas Hobbes.

Wat is geweld?

Hans Achterhuis geeft in zijn boek: "Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht.", een filosofische uiteenzetting van geweld en beantwoordt diverse vragen over de legitimering van geweld, oorzaken van geweld en de verschillende verschijningsvormen van geweld. Volgens Achterhuis kunnen we geweld vanuit een zestal perspectieven benaderen: middel-doel denken, mimetische begeerte, de strijd om erkenning, wij/zij denken, moraliserend geweld en het menselijke instinct. Geenszins zijn deze perspectieven per definitie een legitimering van geweld, het zijn eerder oorzaken of oorsprongen van geweld.

Achterhuis gaat uitgebreid in op het onderscheid in symbolisch en structureel geweld enerzijds, en concreet fysiek geweld anderzijds. Symbolisch geweld dient gezien te worden als het bestaan van verschillende machtsverhoudingen die voortkomen in cultuur en taal. Met structureel geweld wordt alles bedoeld wat de mens beperkt om zichzelf te ontwikkelen. Als we bovenstaande definities zouden hanteren als we spreken over geweld, dan bestaat bijna alles wat wij dagdagelijks doen en ondergaan, opzettelijk of niet opzettelijk, uit geweld. Wat

---

¹ Staatscourant 2010, nr. 20474, 13-12-2010, registratienummer: 2010A030, 'Aanwijzing handelwijze bij beroep op noodweer'.

² Achterhuis, H. *Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht*, Lemniscaat 2008.

is in dat geval nog het verschil tussen iemand neerschieten en een bedelaar een euro geven.

Met begrippen als macht, ongelijkheid, kansen, rechtvaardigheid en vrijheid kunnen we de met deze termen beoogde fenomenen analyseren en evalueren. We doen er beter aan om het begrip geweld (violence) te reserveren voor een meer exclusief fenomeen: dat van fysiek of psychisch schadelijk geweld. Achterhuis geeft om die reden een definitie van geweld waaruit behalve de aard ervan ook de intentie van geweld te herleiden is:

"het min of meer opzettelijk toebrengen of dreigen met het toebrengen van schade aan mensen en objecten."

Met deze definitie lijkt het er op dat Achterhuis de eerder genoemde concepten van symbolisch en structureel geweld maar deels uitsluit. Dit gebeurt omdat Achterhuis spreekt over intentie en opzettelijk – deze termen kunnen we niet bezigen voor structuren maar alleen voor (collectieve) agents. Structureel geweld verwijst vooral naar verschillen in machtsverhoudingen. Achterhuis onderschrijft de mogelijkheid dat bestaande machtsverhouding, symbolisch of structureel, kunnen uitmonden in daadwerkelijk geweld. Hetzelfde zegt Achterhuis over taal. Hoewel het uitspreken van woorden nooit gezien kan worden als daadwerkelijk geweld, of als legitimering voor geweld, moeten we zorgvuldig zijn met de keuze van onze woorden, omdat ze geweld kunnen veroorzaken.³

In de door Achterhuis gegeven definitie zit ruimte voor interpretatie, zeker in het ‘meer of minder opzettelijk’ waar ik verder echter niet op in zal gaan, omdat het op mijn casus niet erg van toepassing is. Als Achterhuis spreekt over het toebrengen van schade dan kan gesproken worden over tastbare, zichtbare schade in de vorm van lichamelijk letsel bij personen of uiterlijke beschadigingen aan goederen in de vorm van incidenteel geweld. Anderzijds kan een vorm van systematisch handelen, zoals het systematisch verwaarlozen van een kind ten gevolge waarvan diens ontwikkeling schade oploopt, danwel het stalken van een individu schade toebrengen in de vorm van psychisch leed. Deze uitingsvormen kunnen beschouwd worden als grove en systematische inbreuken op de rechten van een individu. Hoewel dit niet altijd hoeft te leiden tot concreet zichtbare schade is het voorstelbaar dat ook deze uitingsvormen als gradaties van geweld onder de definitie van Achterhuis vallen. De wetgever waardeert deze uitingsvormen op haar eigen wijze. Uitingvormen van geweld waarbij een vorm van dwang, drang, dreiging, cq. wanneer rechten van een individu worden aangetast, worden bij wet verboden en navenant van de ernst ervan strafbaar gesteld.

---

³ Achterhuis, H. *Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht*, review door: Baardewijk, J.J. van, *Amsterdam Law Forum Volume 1, Nummer 2, 2009, Paragraaf 2.*

Geweld door de politie

Ook de Nederlandse overheid gebruikt de term geweld (door de politie) in wetgeving. De wetgever heeft uitdrukkelijk bepaald wanneer de politie geweld mag gebruiken en heeft de politie uitgerust met geweldsmiddelen om geweld te gebruiken. In artikel 7 lid 1 van de Politiewet 2012 is de bevoegdheid van de politie om geweld te gebruiken geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"De ambtenaar van politie die is aangesteld voor de uitvoering van de politietaak, is bevoegd in de rechtmatige uitoefening van zijn bediening geweld of vrijheidsbeperkende middelen te gebruiken, wanneer het daarmee beoogde doel dit, mede gelet op de aan het gebruik hiervan verbonden gevaren, rechtvaardigt en dat doel niet op een andere wijze kan worden bereikt. Aan het gebruik van geweld gaat zo mogelijk een waarschuwing vooraf." ⁴

In de ambtsinstructie voor de politie, Koninklijke Marechaussee en andere opsporingsambtenaren wordt in artikel 3 sub b dan een definitie gegeven van geweld:

"geweld: elke dwangmatige kracht van meer dan geringe betekenis uitgeoefend op personen of zaken" ⁵

In dit verband is ook artikel 3 sub c van de ambtsinstructie relevant. Hier staat wat het aanwenden van geweld betekent:

"aanwenden van geweld: het gebruiken van geweld en het dreigen met geweld, waaronder wordt begrepen het ter hand nemen van een vuurwapen" ⁶

Geleid door de overige bepalingen uit de ambtsinstructie geeft de politie uitvoering aan het geweldsmonopolie. De uitwerking, van het geweldsgebruik door de politie, door de Nederlandse wetgever toont overeenkomsten met de definitie van Hans Achterhuis. Beide definities spreken over personen of zaken, over gebruik en dreigen met geweld, evenals een vorm van dwang of opzet. De definities wijken van elkaar af ten aanzien van de opzet om schade toe te brengen. De Nederlandse wetgever heeft niet de opzet om schade toe te brengen. Geweld wordt gebruikt om een beoogd doel te bereiken, indien dit niet op een andere manier bereikt kan worden. De definiëring in de ambtsinstructie is enger dan de definitie van Achterhuis ten aanzien van de voorwaarde dat er schade toegebracht moet zijn. Het gebruik van een dwingende kracht op mensen of goederen zonder dat dit schade of letsel tot gevolg heeft kan beschouwd worden als het dreigen met het toebrengen van schade conform de definitie van Achterhuis. De dreiging hoeft immers niet met woorden, maar kan

---

⁴ *Politiewet 2012.*

⁵ *Ambtsinstructie voor de politie, de Koninklijke marechaussee en andere opsporingsambtenaren.*

⁶ *Ambtsinstructie voor de politie, de Koninklijke marechaussee en andere opsporingsambtenaren.*

ook door handelingen, tot uiting worden gebracht. Te denken valt aan het trekken van de wapenstok, pepperspray of het vuurwapen door de politieambtenaar.

Hoewel het bovenstaande voorziet in de mogelijkheid voor de politie om, in voorkomende situaties, geweld te gebruiken, verbindt de wetgever tegelijkertijd veel voorwaarden en beperkingen aan het gebruik van het geweld. Het doel hiervan is om de inbreuk op grondrechten tot een minimum te beperken. Door te dreigen met geweld, kan de agent iets gedaan krijgen zonder daadwerkelijk geweld te hoeven gebruiken waardoor letsel of schade ontstaat – denk aan het waarschuwingsschot, een belangrijke voorbereidende actie om gevolg te geven aan een bevel, af te dwingen zonder schade of letsel te veroorzaken.

Een ander voorbeeld hiervan zijn de waarborgen van de rechten van een verdachte van een strafbaar feit. Hoewel op het ene moment de rechten van een verdachte beperkt worden, denk daarbij aan het beroven van diens vrijheid bij een aanhouding, eventueel in combinatie met het gebruik van geweld door de politie om die aanhouding te effectueren, dient tijdens het verhoor van deze verdachte elke vorm van dwang achterwege te blijven. Artikel 29 lid 1 van het Wetboek van Strafvordering luidt als volgt:

"In alle gevallen waarin iemand als verdachte wordt gehoord, onthoudt de verhorende rechter of ambtenaar zich van alles wat de strekking heeft eene verklaring te verkrijgen, waarvan niet gezegd kan worden dat zij in vrijheid is afgelegd. De verdachte is niet tot antwoorden verplicht." ⁷

Elke uitingsvorm van geweld dient dus achterwege te blijven tijdens het verhoor. Inbreuk op dit recht van een verdachte kan grote gevolgen hebben voor het verloop van de rechtsgang. Deze waarborgen voor de rechten van een verdachte, en daarmee een inperking van het geweldsmonopolie, zijn kenmerkend voor de instandhouding van een rechtstaat. Niet voor niets is de uitspraak: "*Waakzaam en dienstbaar aan de waarden van de rechtstaat.*" het motto van de Nationale Politie.

In het vervolg zal ik me meestal beperken tot de situatie van geweldsgebruik in het handhaven van de openbare orde en het handhaven van de wet door de politie 'in actie', bv. bij het aanhouden van iemand die een strafbaar feit heeft gepleegd.

---

⁷ *Wetboek van Strafvordering.*

Hobbes' legitimering van het geweldsmonopolie van de staat

In *Leviathan*⁸ geeft Thomas Hobbes een uitwerking van een politieke filosofie waarbinnen het alleenrecht op het gebruik van geweld wordt toegekend aan een soevereine autoriteit die hij Leviathan noemt en die geïdentificeerd kan worden met de staat als seculiere hoogste macht. De periode waarin Hobbes leefde werd gekenmerkt door wijdverspreide oorlog in Europa, maar vooral van invloed op zijn denken waren de Engelse burgeroorlogen die woedden tussen 1642 tot 1650, en gingen tussen de aanhangers van de Koning en die van het Parlement. Tegen de achtergrond van een burgeroorlog, een situatie waarin er geen eenduidige en legitieme autoriteit was, ontstond bij Hobbes het besef dat een oorlog van allen tegen allen zonder een soevereine autoriteit niet ondenkbaar was.⁹ In feite was deze situatie een terugkeer naar, wat Hobbes noemde, de 'natuurtoestand', waarin er geen erkende civiele autoriteit is, en de individuen elkaar confronteren zonder enige garantie van een derde macht die potentieel gewelddadige conflicten tussen hen onpartijdig kan beslechten. Eigenrichting is in deze natuurtoestand aan de orde van de dag.

Hobbes stelt dat de mens van nature uit is op het vervullen van diens eigen behoeften. Dit gaat zo ver dat een mens alles doet om die behoeften te bevredigen, ook al gaat dit ten koste van anderen. In een dergelijke samenleving geldt het recht van de sterkste.¹⁰ Één van die behoeften is geluk. Geluk van de mens ligt volgens Hobbes in het leiden van een, wat hij noemt, glorieus leven. Dit geluk vinden we onder andere in het overleven van anderen. Het gaat niet zozeer om het overleven, maar nog meer om het langer leven dan anderen. Dit langer leven geeft een gevoel van superioriteit, dan wel het gevoel van het hebben van een superieure positie ten opzichte van een ander. Het gaat daarbij niet alleen simpelweg over het overleven, maar over het overleven verbonden aan de glorieuze overheersing van anderen. Hoewel we allen gelijk zijn in ons verlangen naar superioriteit, is er wel degelijk een ongelijkheid in de mate waarin we dit kunnen verkrijgen. Superioriteit kan wel gelijkwaardig verlangd worden, maar niet gelijk verdeeld worden.¹¹ Tegen de achtergrond van deze antropologische opvattingen van Hobbes, is het voor te stellen hoe een samenleving er uit zou zien zonder politieke structuur. Het is een samenleving die gekenmerkt wordt door geweld en gevaar. Iedereen doet alles om in diens behoefte en geluk te voorzien en wordt geconfronteerd met anderen die hetzelfde willen bereiken. Het resultaat is een 'Oorlog...van allen tegen allen', waar het leven, aldus Hobbes, 'eenzaam, arm, naar, bruto en kort' zal zijn. De zwakkeren in de samenleving gaan ten onder aan de sterkere in het

---

⁸ Hobbes, T. *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, 1651.

⁹ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 28.

¹⁰ Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 13. The natural condition of mankind as concerning their happiness and misery, blz 56 & 57.

¹¹ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 7.

verlangen naar superioriteit en de drang om te overleven. Deze situatie noemt Hobbes de natuurtoestand.¹² Hoewel Hobbes er op staat dat de natuurtoestand een toestand is waarin de grootste mate van individuele rechten mogelijk is, staan deze vrije en gelijke mensen in deze toestand in een conditie van conflict, angst en onzekerheid tegenover elkaar. Hobbes stelt dat mensen als Goden tegenover elkaar staan om het natuurlijk verlangen naar superioriteit en glorie. Het gemeenschappelijke verlangen inspireert ontzag en veroorzaakt tegelijkertijd verwondering en angst. Het vormt een fundamenteel verlangen binnen de natuurtoestand.¹³ De mens heeft tegelijkertijd een verlangen naar vrijheid, naar gelijkheid, en naar andere rechten. Maar ondanks het gevoel van individuele vrijheid in de natuurtoestand, realiseren we ons niet dat we in die toestand alleen ellende en vernietiging krijgen. Er is echter een uitweg. Van nature geeft de mens de voorkeur aan geluk en zelfbehoud. Iedereen in de natuurtoestand, zowel de zwakken als de sterken hebben volgens Hobbes deze natuurlijke neiging.¹⁴ Ook de sterken zullen zich realiseren dat er altijd iemand is die sterker is en ook zij zullen zich overgeven aan de voorkeur voor geluk en zelfbehoud. In *Leviathan* ontwikkelt Hobbes een weg uit deze natuurtoestand.

Ontsnappen uit deze natuurtoestand begint bij de door Hobbes' geformuleerde morele regels. Hij noemt deze natuurwetten omdat ze net zo logisch zijn als de wetten die gelden in de natuur. De eerste natuurwet van Hobbes luidt: "Zoek vrede en streef het na."¹⁵ Hoewel de natuur ons in de toestand van oorlog brengt, betekent dit niet dat we daar moeten blijven. De natuur geeft ons passies, denk aan de angst voor de dood, ons verlangen naar goederen om een goed leven te leiden, evenals de hoop om deze goederen te verkrijgen. Deze passies dwingen ons naar de vrede.¹⁶ Hobbes claimt dat deze passies afhangen van een mate van superioriteit in relatie tot anderen. De mens bezit een mate van glorie ten opzichte van anderen. Competitie tussen mensen speelt hierbij een belangrijke rol. Hoewel zelfbehoud belangrijk is, is deze volgens Hobbes nog steeds ondergeschikt aan het verlangen aan superioriteit en glorie. Dit verlangen is een belangrijk motief om een samenleving te stichten met als doel een verdere vooruitgang in glorie te realiseren en zekerheid te bieden voor ons zelfbehoud.¹⁷ Zoals eerder besproken is de natuurtoestand geworteld in het verlangen naar superioriteit en glorie, wat de oorzaak is van een toestand van oorlog. De rationele angst is hier het gevolg van. Die angst is een vonk, veroorzaakt door de spanning tussen enerzijds

---

¹² Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 30.

¹³ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 5.

¹⁴ Hoekstra, K. *Hobbes on the Natural Condition of Mankind*, The Cambridge Companion to Hobbes's *Leviathan*, edited by: Springborg, P., Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007, blz 122.

¹⁵ Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 14. The first and second natural laws, and contracts, blz 60.

¹⁶ Hoekstra, K. *Hobbes on the Natural Condition of Mankind*, The Cambridge Companion to Hobbes's *Leviathan*, edited by: Springborg, P., Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007, blz. 111.

¹⁷ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 6.

glorie en anderzijds de anticipatie van oorlog. De eerste natuurwet vindt hier zijn fundament.¹⁸

Uit de eerste volgt de tweede natuurwet: "Als de mens denkt dat vrede en zelfverdediging het nodig achten, dan dient deze bereid te zijn (als anderen dit ook zijn) om alle rechten neer te leggen en tevreden te zijn met zoveel mogelijk vrijheid tegenover anderen als anderen ten opzichte van hem zouden toestaan." Zolang de mens het recht heeft om alles te doen wat zij wil, is de mens in staat van oorlog. Zolang anderen niet bereid zijn afstand te doen van hun recht, waarom zou zij dit zelf wel doen.¹⁹ Hiermee wordt een basis gelegd voor de acceptatie en legitimering van een politieke autoriteit en wordt mede de basis gelegd voor het afschaffen van eigenrichting en het instellen van het geweldsmonopolie.

Hobbes baseert de acceptatie om in te stemmen met een politieke autoriteit mede op angst, namelijk de angst voor de dood. Hoewel angst uiteindelijk de vonk is tot de oprichting van een staat en het instellen van een soeverein is er een oorspronkelijke oorzaak aan te wijzen. De oorzaak van deze rationele angst is te vinden in het eerder genoemde verlangen naar superioriteit of glorie. Hoewel angst een dominante factor is, biedt dit verlangen een beter perspectief op de motivatie om het sociaal contract aan te gaan en op de rol van de soeverein dan enkel en alleen de angst om te sterven en de drang naar zelfbehoud. Het verlangen naar superioriteit en glorie geeft meer betekenis aan het leven, dan een leven in angst.²⁰

Naast de twee eerder genoemde natuurwetten formuleert Hobbes nog 15 soortgelijke wetten. Hierin formuleert hij regels als: conformeer je aan afspraken, doe goed naar anderen zoals zij dit naar jou doen, werk samen met anderen, vergeef anderen en nog enkele soortgelijke regels. Hobbes stelt dat, wanneer een individu zich conformeert aan deze natuurwetten, terwijl anderen dat niet doen, dit zal leiden tot diens ondergang.²¹ Hoewel randvoorwaarden voor samenleven, denk aan de erkenning van de natuurwetten, gerealiseerd kunnen zijn binnen een samenleving, is het volgens Hobbes vanzelfsprekend dat niet het gezamenlijk belang, maar individuele belangen in die situatie nog steeds de overhand krijgen. De natuurtoestand is ook een samenleving aldus Hobbes. Het is niet zo dat de mensen binnen de natuurtoestand autonome individuen zijn. Ieder mens staat in relatie tot anderen. De constante angst en het verlangen naar superioriteit en glorie vindt zijn oorsprong in het feit dat er interactie plaats vindt tussen de mensen binnen de natuurtoestand. Dit maakt het leven in de natuurtoestand zo gevaarlijk. De natuurtoestand is sociaal, maar niet door

---

¹⁸ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 8.

¹⁹ Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 14. The first and second natural laws, and contracts, blz 60. (Vertaling)

²⁰ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 5.

²¹ Hoekstra, K. *Hobbes on the Natural Condition of Mankind*, The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan, edited by: Springborg, P., Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007, blz 115.

politiek gedragen.²² In de natuurtoestand van Hobbes zal iedereen er beter vanaf zijn als ze zich zouden onthouden van het aanvallen van de ander, maar omdat het risico voor ieder individu om niet aan te vallen, groter is dan die van wel aan te vallen, leidt dit er toe dat iedereen aanvalt. In een samenleving waar regels niet gehandhaafd worden en beloften niets waard zijn, lijkt er geen belang te zijn in samenwerken.²³ Alleen in een samenleving waar een handhavingmechanisme aanwezig is, hebben individuen een reden om zich moreel te gedragen.²⁴

De totstandkoming van een staat is te verdelen in twee momenten. Het moment waarop mensen binnen een samenleving besluiten een staat te vormen door een soeverein in te stellen, en het moment dat de soeverein, die daartoe gemachtigd door instemming met het contract en dus gerechtigd is, de absolute macht, waaronder het geweldsmonopolie, gaat uitoefenen.

Volgens Hobbes komt het sociaal contract tot stand door een vrijwillige rationele actie van de burgers die het contract aangaan. Hobbes onderkent ook de soeverein die aan de macht komt door verovering. Hiermee duidt hij het verschil tussen kolonialisatie en een contract gebaseerd op gelijkheid en vrijwilligheid. Er is, aldus Hobbes, een verplichting voor iedere burger binnen een staat ten opzichte van de bestaande soeverein, of die nu op geweld of contract gebaseerd is. Bij een soeverein die tot stand komt op basis van het sociaal contract is dit vanzelfsprekender dan de soeverein die door verovering aan de macht komt. Desondanks bestaat er voor de burger ook een verplichting jegens deze soeverein. De burger beseft dat een leven onder deze soeverein beter is dan het alternatief. De verplichting bestaat, aldus Hobbes, omdat een bestaan buiten de staat nadeliger is.²⁵ Maar er is nog een belangrijke reden. De soeverein vertegenwoordigt de trots binnen de samenleving en is tegelijkertijd de belichaming van de gemeenschappelijke glorie van de staat. De soeverein biedt niet alleen bescherming, maar beloofd ook een glorieus leven binnen de samen gevormde staat, evenals een glorieuze dood aan diens burgers. Deze vorm van geluk is te verklaren met de tegengestelde verhouding tussen mensen binnen de natuurtoestand en de verhouding tussen de burger en de soeverein binnen de staat. In de natuurtoestand wordt de angst voor een gewelddadige dood, veroorzaakt door een ander, niet alleen gevreesd omdat daarmee het leven verkort wordt, maar wordt ook gevreesd omdat de dood veroorzaakt door een ander gemeen en brutaal is. Het is vernederend. Het is de ultieme tegenhanger ten opzichte van het verlangen naar glorie. Door het aangaan van het sociaal

---

²² Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, *Research in Phenomenology* 41 (2011), blz 5 & 6.

²³ Hoekstra, K. *Hobbes on the Natural Condition of Mankind*, *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*, edited by: Springborg, P., Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007, blz 115.

²⁴ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 32.

²⁵ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 34.

contract en het instellen van een soeverein wisselen we een vernederende dood in de natuurtoestand om voor een glorieus offer ten behoeve van de staat, de soeverein.²⁶

De staat wordt geïnstitutionaliseerd wanneer individuen het contract met elkaar aangaan, en daarmee hun recht op alles waarover zij beschikten in de natuurtoestand inruilen voor een samenleving waarbinnen de soeverein hun veiligheid en zelfbehoud garandeert, een einde maakt aan de natuurtoestand en de burgers gemeenschappelijke geluk geeft om na te streven en te behouden.²⁷ Zodra deze autoriteit is gerealiseerd, dan komt er een mechanisme tot stand om wetten en moraliteit te reguleren en te handhaven.²⁸ Mensen, aldus Hobbes, handelen namelijk alleen in het belang van anderen als er wetten, normen, waarden en gedragsregels zijn. Door het bestaan van sancties, cq. door het bestaan van de angst om bestraft te worden, heeft de mens een motief om niet alleen belangeloos diens eigen behoeften te vervullen. Een soeverein die straft wanneer men aanvalt of ongehoorzaam is en het mogelijk maakt om afspraken te maken en erop toeziet dat deze na worden gekomen, is noodzakelijk. Het instellen van instituties, zoals politie en leger, creëert een vorm van gelijkwaardigheid tussen de burgers die garandeert dat allen op dezelfde basis worden bejegend. De soeverein heeft de 'macht' van alle burgers overgedragen gekregen bij de totstandkoming van het sociaal contract. De soeverein bepaalt hoe hij deze 'macht' uitoefent binnen de samenleving en draagt de zorg dat iedere burger zich kan ontplooien.²⁹ Iedere burger heeft dan hetzelfde recht als ieder ander om te voorzien in diens eigen behoefte.³⁰ Maar de realisatie van deze vorm van 'veiligheid' en 'zelfbehoud' is niet de enige reden dat we het sociaal contract aangaan. Als dit wel het geval zou zijn, dan zou sterven in het belang van de staat een contradictie zijn. In *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination* geeft Peg Birmingham weer wat het, volgens Hobbes, nog meer betekent om het sociaal contract aan te gaan: *'De staat kan mijn dood verlangen, en op hetzelfde moment moet ik bereid zijn te sterven voor de staat. Ik ben verplicht en bereid om te sterven voor de staat omdat de soeverein niet alleen bescherming belooft, het beloofd ook een glorieuze en betekenisvolle dood, een dood die niet alleen gewelddadig en vreed is, veroorzaakt door een ander, maar juist een dood die het bestaan van de soeverein vereerd. De soeverein is een vorm van publieke verering. Het verlangen naar de bescherming tegen een gewelddadige dood is diep verbonden met het verlangen naar onsterfelijkheid. De soeverein maakt het leven veiliger en de dood betekenisvol. Ik sterf opdat anderen mogen*

---

²⁶ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 8 & 9.

²⁷ Tralau, J. *Leviathan, the Beast of Myth: Medusa, Dionysos, and the Riddle of Hobbes's Sovereign Monster* The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan, edited by: Springborg, P., Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007, blz. 87 & 88.

²⁸ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 33.

²⁹ Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 10. Power, worth, dignity, honour, and worthiness, blz 38.

³⁰ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 29.

*leven, zodat de staat mag voortbestaan. In deze opoffering verkrijg ik ook het eeuwige leven.*³¹

In het bovenstaande vinden we de legitimering waar we naar op zoek waren. De motieven die leiden tot een vrijwillige, maar ook rationele, keuze van de burger om in te stemmen met het sociaal contract en de totstandkoming van een staat onder aansturing van een soeverein. Een ieder zal, vanuit deze keuze, willen toetreden tot een samenleving, die deze vorm van vrede en veiligheid kan garanderen. Ook een tot stand gekomen staat, die de rechten van diens onderdanen in de wind slaat, kan gelegitimeerd zijn. Ook in dit geval kunnen burgers vrijwillig, vanuit een rationeel oogpunt, blijven instemmen met het sociaal contract indien een mate van veiligheid, zelfbehoud en geluk door deze staat gegarandeerd wordt. Immers, een dergelijke samenleving geniet nog altijd de voorkeur boven de natuurtoestand, aldus Hobbes.³²

Er ontstaat een spanning waar Hobbes enerzijds stelt dat er een noodzaak is om een sociaal contract aan te gaan, immers het alternatief, de natuurtoestand is een slechtere positie, anderzijds hebben we de vrijwillige rationele keuze van de burgers. Dit is een spanning tussen het aangaan van het sociaal contract omdat het in je belang is en een sociaal contract aangaan op basis van je expliciete wil.³³ Bij Hobbes lijkt het er op dat de angst regeert op het moment dat de burger een vrijwillige rationele keuze moet maken. Bij het aangaan van het sociaal contract staat de keuze uit angst om niet te overleven centraal en zodra het sociaal contract tot stand is gekomen maakt de angst om terug te vallen naar de natuurtoestand het zo dat je niet uit het sociaal contract kan stappen. Ook Foucault interpreteert Hobbes' op deze wijze: *“For sovereignty to exist, there must be . . . a certain radical will that makes us want to live. . . . That will is bound up with fear. . . . Sovereignty is always shaped from below, and by those who are afraid.”*³⁴ Het is deze angst die de keuzevrijheid van de burger in meer of mindere mate blijft beïnvloeden.

Hedendaagse legitimering van het geweldsmonopolie

In het bovenstaande heb ik een uiteenzetting gegeven van de legitimering op basis waarvan Hobbes het ontstaan van een politieke autoriteit, met diens bijbehorende overheidsmacht, tot stand komt. Een beschrijving van de hedendaagse legitimering van het geweldsmonopolie vinden we onder andere in een rapportage van de 'Adviescommissie

---

³¹ Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 9. (Vertaling)

³² Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 33.

³³ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 36.

³⁴ Foucault M. *Society Must Be Defended*, vertaald door: David Macey (New York: Picador, 2003), 96, uit: Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, Research in Phenomenology 41 (2011), blz 1–22.

gewapende particuliere beveiliging tegen piraterij', "Geweldsmonopolie en Piraterij".³⁵ Samengevat wordt hierin verwoord dat de legitimering van het geweldsmonopolie van de overheid in de hedendaagse rechtstaat bestaat uit het uitgangspunt dat, in beginsel, alleen door de staat geweld mag worden gebruikt. De legitimatie daarvoor wordt gevonden in het gegeven dat het gebruik van geweld onder democratische controle is gesteld, of dat burgers zelf, door in te stemmen met de totstandkoming van wetgeving, de voorwaarden bepalen waaronder de staat geweld tegen zijn onderdanen kan gebruiken.³⁶ We vinden hier een deel terug van het sociaal contract van Hobbes. In de rapportage wordt ook verwezen naar een uitspraak van Max Weber (1864 - 1920).³⁷ In de opvatting van Max Weber moet het wel zo zijn dat de staat zijn geweldsmonopolie waarmaakt. Zo menen Burkens et al (2006,p. 100): "De staat, die een geweldsmonopolie claimt, dient ervoor te zorgen dat de burgers in redelijke mate van veiligheid kunnen leven. ... De burger heeft er ... recht op dat de overheid hem beschermt tegen personen die [de] normen [van algemeen belang] overtreden. Ook hier vertoont de uitspraak een overeenkomst met Hobbes die stelt dat de soeverein opkomt voor de belangen van de burger en hun overleven zeker stelt. Handhaaft de staat het recht niet of in onvoldoende mate, dan verliest hij zijn legitimiteit."³⁸ Hier wordt de legitimering vooral gevonden in de mate waarin de staat haar werk goed doet. De uitkomst van het handelen, staat hier centraal.

Over eigenrichting

*Eigenrichting is het eigenhandig vereffenen van een al dan niet vermeend geschil in het civiele recht en in strafrechtelijke kwesties bestraffen of mores leren van (vermeende) daders van strafbare feiten zonder dat hier een (straf)rechterlijke procedure aan te pas komt.*³⁹

Om eigenrichting te verklaren, wordt vaak gekeken naar de houding van de burger ten opzichte van de staat en de wijze waarop deze invulling geeft aan haar taak tot rechtshandhaving. Dit is een logische stap, omdat het voorkomen van eigenrichting, zoals hiervoor beschreven, een belangrijke reden is voor het oprichten van een rechtstaat. Drie verklaringen voor het ontstaan van eigenrichting zijn: gebrek aan overheidsoptreden, ontevredenheid met overheidsoptreden en ongewenstheid van overheidsoptreden.⁴⁰

---

³⁵ Rapport Geweldsmonopolie en piraterij.

³⁶ Rapport Geweldsmonopolie en piraterij, blz 13, paragraaf 17.

³⁷ http://nl.wikipedia.org/wiki/Max_Weber_%28socioloog%29.

³⁸ Rapport Geweldsmonopolie en piraterij, blz 13, paragraaf 18.

³⁹ Wikipedia, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Eigenrichting>, (geraadpleegd 26-12-2011).

⁴⁰ Haas, N.E. *Maatschappelijke steun voor Eigenrichting*, Faculteit de Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, 2010.

Heeft de burger het recht om in verzet te komen tegen de soeverein? En zo ja, onder welke condities mag de burger gebruik maken van dit recht?

Volgens Hobbes komt er met het sociaal contract een bijzondere relatie tot stand. Dit is de relatie, cq. verhouding, tussen de burger(s) en de soeverein. De soeverein is er, om te handelen in het belang van de burgers, in het belang van de instandhouding van de samenleving. De macht om de burgers tegen elkaar en anderen te beschermen legitimeert de acties van de soeverein. Om deze reden, aldus Hobbes, kan een soeverein nooit een burger kwaad doen, immers, om iemand kwaad te doen moet gehandeld worden in strijd met het belang van de burger. Het bestaan van de soeverein en diens handelen zijn een verlengstuk van de wil van het volk. Aangezien we onszelf, als we vanuit een rationeel perspectief besluiten iets te doen, geen kwaad kunnen doen, kan de soeverein ons, na het sluiten van het sociaal contract in geen enkele situatie kwaad doen.⁴¹

De soeverein moet de terugval naar de natuurtoestand kunnen verhinderen. Om dit mogelijk te maken geldt als voorwaarde dat het gebruik van legitiem fysiek geweld belegd wordt bij de soeverein en dat eigenrichting wordt afgeschaft. Binnen de politieke theorie van absolutisme is de soeverein degene die in staat is de burgeroorlog te beëindigen en de binnenlandse vrede te handhaven. Het behoud van veiligheid is om die reden ook een voldoende voorwaarde voor de legitimering van overheidsmacht. Deze overheidsmacht wordt om die zelfde reden begrensd. Deze begrenzing wordt gevormd door het recht van ieder individu voor zelfbehoud. Ieder individu behoudt dit recht, ook na het aangaan van het sociaal contract. Niemand kan verondersteld worden dit recht in te leveren. Om die reden heeft een ieder het recht zijn eigen leven te verdedigen, desnoods door geweld, desnoods tegen de soeverein. Hobbes sluit echter ieder collectief weerstand tegen de soeverein uit. Hobbes is ervan overtuigd dat verzet tegen de autoriteit van de staat vernietigend en gevaarlijk is. Een individu dat in opstand komt tegen de soeverein kan dus niet op de hulp van anderen rekenen. Dit omdat wij allen als individu gebonden zijn aan de gehoorzaamheidsplicht aan de soeverein.⁴²

Volgens Hobbes is de enige legitimering om de soeverein tegen te werken of omver te werpen om je eigen leven te beschermen. Dit is, volgens Hobbes, het enige recht waar je, als mens, nooit afstand van kan doen.⁴³ We vinden hier een standpunt dat deels te vervatten

---

⁴¹ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 34 & 35.

⁴² Rimanque, K., Piret, J.M., Hert, P. de, Hebberecht, P., Koekkoek, A.K., Vandebroek, T., Brems, E., Stessens, G. *Het Recht Op Veiligheid*, Interuniversitair Centrum Mensenrechten, ICM en Maklu-Uitgevers, 2002, blz 19.

⁴³ Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002), blz 33.

is in de volgende uitspraak van Hobbes: "Als vrede niet haalbaar is, dan mag de mens alle hulp en voordelen van oorlog gebruiken om te overleven."⁴⁴

Hoewel een individu zich mag verzetten tegen de staat, is collectief verzet volgens Hobbes uitgesloten. Één en ander moet bezien worden in de historische context van de bloedige burgeroorlogen die zich afspeelden in de periode waarin Hobbes leefde. Volgens Hobbes is alleen een soeverein, die beschikte over absolute macht, in staat om verdeelde partijen tot vrede te dwingen.⁴⁵

Conclusie

In deze scriptie heb ik een uiteenzetting gegeven van de politieke legitimering van overheidsmacht door Thomas Hobbes en daarmee een antwoord gegeven op de onderzoeksvraag. Het perspectief waar vanuit ik de scriptie heb opgebouwd, is het perspectief van het geweldsmonopolie. De legitimering die Hobbes geeft kan gebruikt worden om andere aspecten van overheidsmacht te legitimeren. Hobbes geeft, vanuit de historische context waarin hij leefde, een onderbouwing waarom er één absolute soeverein moet zijn. In een periode van burgeroorlog, waarin de individuele burger niet veilig is, er geen politieke macht is die veiligheid kan garanderen, maar ook geen politieke macht is die de burgers aan elkaar verbindt, dient de soeverein de vrede te herstellen en een einde te maken aan een rechtenloze situatie waarin angst aan de orde van de dag is, de natuurtoestand. De natuurlijke behoefte aan veiligheid, zelfbehoud en geluk, en daarmee de onderlinge motieven van glorie en superioriteit, maken dat de burgers de rationele, en vrijwillige, keuze maken in te stemmen met een sociaal contract en de autoriteit van een soeverein te erkennen en zich daaraan te onderwerpen. Daarmee komt een einde aan de natuurtoestand en begint de staat. Een staat waarbinnen de soeverein de macht heeft en de burger de rechten uit de natuurtoestand opgeeft. Daarmee wordt de soeverein verantwoordelijk voor het in stand houden van een vredige samenleving waarbinnen de burgers beschermd worden tegen elkaar en tegen anderen. De soeverein belooft daarnaast een glorieus leven binnen de samen gevormde staat, evenals een glorieuze dood aan diens burgers. De burger geeft het recht op eigenrichting op en vertrouwt op de soeverein om diens rechten te beschermen. Om dit te realiseren beschikt de soeverein over het recht om zijn burgers te straffen en te dwingen indien dit nodig is om de vreedzame samenleving, en de individuele rechten van diens burgers, te beschermen.

---

⁴⁴ Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 14. The first and second natural laws, and contracts, blz 60.

⁴⁵ Rimanque, K., Piret, J.M., Hert, P. de, Hebberecht, P., Koekkoek, A.K., Vandebroeck, T., Brems, E., Stessens, G. *Het Recht Op Veiligheid*, Interuniversitair Centrum Mensenrechten, ICM en Maklu-Uitgevers, 2002, blz 19.

Van Hobbes' politieke filosofie vinden we veel terug in de hedendaagse legitimering. Het bovenstaande verschilt om die reden niet veel van de huidige legitimering van overheidsmacht. Nog steeds zijn veiligheid, zelfbehoud en geluk aspecten die overheidsmacht legitimeren en waardoor burgers willen leven in een staat met een politieke autoriteit. De context waarbinnen de overheidsmacht tegenwoordig tot stand komt wijkt, gezien vanuit het binnenlands perspectief, af van die van Hobbes. De Nederlandse situatie, waarbinnen wij niet leven onder dreiging van oorlog, vraagt om een delicate balans tussen overheidsmacht en de rechten van burgers. Een basis hiervoor wordt gelegd binnen de rechtsstaat. De rechtsstaat biedt de burger waarborgen tegen misbruik van overheidsmacht. Ook de politieke autoriteit is gebonden aan wet- en regelgeving, dit in tegenstelling tot de soeverein van Hobbes, wiens macht niet beperkt en begrensd wordt door hogere wetten en regels, immers, de soeverein is de hoogste macht.

Hoewel Hobbes collectief verzet tegen de soeverein verwerpt biedt hij de individuele burger wel de mogelijkheid om in verzet te komen tegen de soeverein. Enkel en alleen indien het zelfbehoud van de burger in het geding komt mag deze in opstand komen. Deze individuele burger heeft echter weinig in te brengen tegen een soeverein met absolute macht. Dit kenmerkt het absolutistische karakter van de politieke filosofie van Hobbes. Bij Hobbes zijn de rechten om je, zowel als collectieve groep van burgers, als individuele burger, te verzetten tegen de soeverein nihil. De hedendaagse rechtsstaat biedt de burger meer mogelijkheden om in verzet te komen tegen de overheid. Wet- en regelgeving steunt en biedt de burger mogelijkheden om voor diens rechten op te komen. Tegelijkertijd beschermt wet- en regelgeving de samenleving tegen ontwrichting door individuen en collectieven, en geeft het de overheid de middelen en mogelijkheden de samenleving hiertegen te beschermen.

De legitimeringstheorie van Hobbes vormt nog steeds een fundament onder de acceptatie en in standhouding van de hedendaagse politieke autoriteit. De behoefte van de burger aan veiligheid, zelfbehoud en geluk is onverminderd van toepassing. Het absolutistische karakter van Hobbes politieke filosofie, die gekenmerkt wordt door zijn almachtige soeverein, vindt geen steun in het huidige maatschappelijke en politieke klimaat in Nederland.

We doen er goed aan ons er bewust van te blijven dat de overheid, en de politie bij het uitoefenen van het geweldsmonopolie, gelegitimeerd is in haar optreden voor zover hiermee de veiligheid, het zelfbehoud en de geluk van de individuele burger en samenleving als geheel gewaarborgd worden.

LITERATUURLIJST:

- Achterhuis, H. *Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht*, Lemniscaat 2008
- Achterhuis, H. *Met Alle Geweld: Een Filosofische Zoektocht*, review door: Baardewijk, J.J. van, *Amsterdam Law Forum Volume 1, Nummer 2, 2009, Paragraaf 2*
Bron: <http://ojs.uvu.nl/alf/article/view/67/99> (geraadpleegd op 02-06-2013)
- *Ambtsinstructie voor de politie, de Koninklijke marechaussee en andere opsporingsambtenaren*
Bron: http://wetten.overheid.nl/BWBR0006589/geldigheidsdatum_02-06-2013
- Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, *Research in Phenomenology* 41 (2011)
Bron: <http://web.ebscohost.com.proxy.library.uu.nl/ehost/pdfviewer/pdfviewer?sid=52bf4708-f9be-4333-9a5bcb5643bb3684%40sessionmgr115&vid=1&hid=108>, (geraadpleegd op 27-6-2013)
- Christman, J. *Social and Political Philosophy, a Contemporary Introduction*, (Routledge, 2002)
- Foucault M. *Society Must Be Defended*, vertaald door: David Macey (New York: Picador, 2003), 96, uit: Birmingham P. *Arendt and Hobbes: Glory, Sacrificial Violence, and the Political Imagination*, DePaul University, *Research in Phenomenology* 41 (2011)
- Haas, N.E. *Maatschappelijke steun voor Eigenrichting*, Faculteit de Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, 2010
Bron: <http://media.leidenuniv.nl/legacy/haas-samenvatting.pdf>
- Hobbes, T. *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, 1651
- Hobbes, T. *Leviathan*, vertaald door: Bennett, J. Copyright © 2010–2015, laatste aanpassing Juli 2006, Chapter 13. The natural condition of mankind as concerning their happiness and misery
Bron: <http://www.earlymoderntexts.com/pdf/hobblev1.pdf>
- Hoekstra, K. *Hobbes on the Natural Condition of Mankind*, The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan, edited by: Springborg, P, Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007
Bron: <http://pavroz.ru/files/camcomhobblev.pdf>, (geraadpleegd op 27-6-2013)
- *Politiewet 2012*
Bron: http://wetten.overheid.nl/BWBR0031788/geldigheidsdatum_02-06-2013
- *Rapport Geweldsmonopolie en piraterij*
Bron: http://www.eerstekamer.nl/overig/20111007/rapport_geweldsmonopolie_en/document
- Rimanque, K., Piret, J.M., Hert, P. de, Hebberecht, P., Koekkoek, A.K., Vandebroeck, T., Brems, E., Stessens, G. *Het Recht Op Veiligheid*, Interuniversitair Centrum Mensenrechten, ICM en Maklu-Uitgevers, 2002
Bron: http://books.google.nl/books?id=I3sK1pTEHjcC&pg=PA19&lpg=PA19&dq=hobbes+eigenrichting&source=bl&ots=ZbYU67qHQ&sig=cHNjTXXbzxbo2NC3n_lqw2VSBtE&hl=nl&sa=X&ei=Sz7LUZrpLcJfOfyAgeD&ved=0CEkQ6AEwBg#v=onepage&q=hobbes%20eigenrichting&f=false (geraadpleegd op 27-6-2013)
- Staatscourant 2010, nr. 20474, 13-12-2010, registratienummer: 2010A030, *Aanwijzing handelwijze bij beroep op noodweer*
Bron: http://www.om.nl/onderwerpen/burgerarrest_en/@155128/aanwijzing/, (geraadpleegd op 11-06-2013).
- Tralau, J. *Leviathan, the Beast of Myth: Medusa, Dionysos, and the Riddle of Hobbes's Sovereign Monster* The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan, edited by: Springborg, P, Cambridge Collections Online © Cambridge University Press, 2007
Bron: <http://pavroz.ru/files/camcomhobblev.pdf>, (geraadpleegd op 27-6-2013)
- *Wetboek van Strafvordering*
Bron: http://wetten.overheid.nl/BWBR0001903/EersteBoek/TitelIII/Artikel29/geldigheidsdatum_11-06-2013
- *Wikipedia*
Bron: <http://nl.wikipedia.org> (geraadpleegd 26-12-2011).